International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 18 March - April - 2025

आरक्षण आणि संवैधानिक मूल्य : एक अध्ययन

विकास भीमराव पाईकराव[1], प्रा .डॉ. सुनील भा. चकवे[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी
[2]मार्गदर्शक
प्राचार्य तथा राज्यशात्र विभाग प्रमुख, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
Corresponding Author – विकास भीमराव पाईकराव
DOI - 10.5281/zenodo.15251023

प्रस्तावना :

भारतीय समाजव्यवस्था ही विविधतेने समृद्ध आहे. परंतु या विविधतेमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक असमानता ही एक मोठी आव्हानात्मक समस्या आहे. या असमानतेवर मात करण्यासाठी भारतीय संविधानात आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. आरक्षण ही एक सामाजिक न्यायाची धोरणे आहे, ज्याचा उद्देश ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित आणि शोषित वर्गांना समान संधी उपलब्ध करून देणे आहे. हा संशोधन पेपर आरक्षण आणि संवैधानिक मूल्ये यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करतो. भारत देशात मागील हजारो वर्षापासुन समाजामध्ये वर्णभेद पध्दती आहेत. या बाबतचा उल्लेख वेद, उपनिषदे आणि पुराणे यामध्ये आढळुन येतो. यामध्ये जे चार वर्ण आहेत ते ब्राम्हण, क्षेत्रिय, वैश्य आणि शुद्र अशाप्रकारे तयार झालेल्या आहेत. तेव्हापासुन शुद्रांना सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक सोयी सुविधापासुन वंचित ठेवण्यात आले होते. यामध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी दिनांक १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी हंटर शिक्षण आयोगाला निवेदन देवून उच्च शिक्षण पध्दतीच्या तत्कालीन प्रवृत्तीमुळे वरिष्ठ अधिकारी पदी विशिष्ट समाजाची मिरासदारी झाली असुन या शिक्षणपध्दतीचा दुरूपयोग थांबवुन सरकारी नोकऱ्याच्या क्षेत्रात अन्य जातीच्या लोकांना हळुहळु वाव उपलब्ध करून देणेबाबत विनंती केली होती. त्यानंतर २६ जुलै १९०२ रोजी कोल्हापुर संस्थानचे राजे छत्रपती शाहु महाराज यांनी संस्थानातील प्रशासनात ५० टक्के जागा मागासलेल्या जातीसाठी राखुन ठेवण्याचा कांतीकारी निर्णय घेतला.

स्वतंत्र भारताच्या घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ज्यांना शतकानुशतके शैक्षणिक आणि आर्थिक अधिकारापासुन वंचित ठेवण्यात आले होते अशा मागासवर्गीयांना शासनाच्या सकारात्मक हस्तक्षेपामुळे संरक्षण भिंत करून त्यांची उन्नती व्हावी या दृष्टीकोनातुन भारताच्या राज्यघटनेत तरतुदी करण्यात आले आहेत. भारत हा संघराज्य म्हणुन ओळखला जातो. तरी अनेक जातीचे, धर्माचे समुदायाचे लोक एकत्र गुण्या गोविंदाने एकत्र राहतात. आरक्षणामुळे अनेक पुढारी कुशल नेतृत्व करणारे नेते आपल्याला लाभले आणी त्यांनी सुध्दा मिळालेल्या संधीचा फायदा घेउन उत्कृष्ट समाजकार्य केले आहे. एस. सी. एस. टी. जाती जमातींना जगण्याचे सर्व हक्क मिळाले पाहिजे आणि त्यांनाही न्यायाने जगता आले पाहिजे हा आरक्षण देण्यामागचा हेतु आहे. वर्णव्यवस्था वरून जात बंदीस्त बनत गेली आणी हळुहळु लोकांच्या कामावरून त्यांची जात ठरवली जावु लागली परंतु आजच्या एकविसाव्या शतकातील विज्ञान व तंत्रज्ञान युगात इतकी प्रगती झाली की लोकांना त्यांच्या

पात्रतेनुसार व आवडीनुसार त्यांना काम मिळु लागले. संविधानाच्या च्या कलम २८ (१) मधे परस्परसंयोजनांसह नैतिक मूल्य शिक्षणाविषयीचे कसे असावे याबद्दल मार्गदर्शन केलेले आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या मसुद्यात याचा उल्लेख केलेला आहे. एन. ई. पी. २०२० च्या धोरणात असे म्हटले आहे की, "सर्व स्तरांवरील शिक्षणाच्या आशयामध्ये सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये घटनात्मक मूल्ये आणि त्यांच्या अभ्यासाची क्षमता विकसित करणे हे उद्दिष्ट आहे. यापैकी आणखी काही घटनात्मक मूल्ये लोकशाही दृष्टीकोन आणि स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्याप्रती वचनबद्धता; समानता, न्याय आणि निष्पक्षता; विविधता, बहुलता आणि समावेशकता स्वीकारणे; मानवता आणि बंधुत्वाची भावना; सामाजिक जबाबदारी आणि सेवेची भावना; सचोटी आणि प्रामाणिकपणाची नैतिकता; तर्कशुद्ध आणि सार्वजनिक संवादासाठी वैज्ञानिक वृत्ती आणि वचनबद्धता; शांतता; घटनात्मक माध्यमांद्वारे सामाजिक कृती; राष्ट्राची एकता आणि अखंडता अशी आहेत. तसेच त्यामधे म्हटले आहे की- "भारतीय राज्यघटनेतील काही उतारे विद्यार्थ्यांनी शिकणे, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाच्या मूल्यांसाठी आवश्यक मानले जातील". यामुळे असे वाटते की राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या माध्यमातून संवैधानिक मूल्यं दैनंदिन जीवनात रुजविण्यात येईल.

किवर्ड: संवैधानिक मूल्य, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, आधुनिक राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, मूल्यवर्धित शिक्षण, सामाजिक न्याय शिक्षण, बहुशाखिय शिक्षण.

संविधानाच्या उद्देशीका जशी-

"आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या **सर्व नागरिकांस: सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;** विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास श्रद्धा व उपासना यांचे स्वतंत्र; दर्जाची व संधीची समानता; निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा **संकल्पपूर्वक निर्धार"**

मराठी भाग -करून जसे भारतीयांना लागणारे जीवन मूल्यांचे संरक्षण व संवर्धन करण्याचे आश्वासन व मार्गदर्शक मार्गदर्शक तत्वाचे जाणीव करून देते तसेच समाजवादी, संवैधानिक मूल्ये रुजविण्यासाठी व मानवाला आपल्या पूणव क्षमता वापरता यावी, समान आणि न्याय्य समाज विकसित करत यावा तसेच राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास सामाजिक न्याय आणि समानता, राष्ट्रीय एकाममता आणि संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे.

शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करता येईल यावर चर्चा करण्यासाठी एक गट तयार केला जाईल.

विविध भाषा शिकणे : धोरण अनेक भाषा शिकण्याच्या कल्पनेला प्रोत्साहन देते. तसेच, पाली, पर्शियन आणि प्राकृत या भाषा शिकण्यास मदत करण्यासाठी संस्था स्थापन केल्या जातील.

आरक्षणाचा संवैधानिक आधार:

भारतीय संविधान हे सामाजिक न्याय, समानता आणि स्वातंत्र्य या तत्त्वांवर आधारित आहे. आरक्षणाचा संवैधानिक आधार खालील अनुच्छेदांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतो:

1. **अनुच्छेद 15(4):** या अनुच्छेदानुसार, राज्याला सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांसाठी विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार आहे.
2. **अनुच्छेद 16(4):** या अनुच्छेदानुसार, राज्याला सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मागासलेल्या वर्गांसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्याचा अधिकार आहे.
3. **अनुच्छेद 46:** या अनुच्छेदात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर दुर्बल वर्गांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांच्या संरक्षणाची तरतूद आहे.

4. अनुच्छेद 335: या अनुच्छेदानुसार, अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या सदस्यांना प्रशासकीय सेवांमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व देण्याची गरज आहे.

समान संधी:

प्रत्येकाला शिक्षणात समान संधी मिळेल याची खात्री करण्यावर धोरणाचा भर आहे. या धोरणाचे एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे २ कोटी शाळाबाह्य मुलांना परत मुख्य प्रवाहात शैक्षणिक व्यवस्थेत आणण्याची त्याची वचनबद्धता. हा उपक्रम धोरणाची सर्वसमावेशकता आणि देशाच्या शैक्षणिक विद्यमान धोरणात असलेली तफावत दुरुस्त करण्याचा निर्धार अधोरेखित करतो, प्रत्येक मुलाला शिकण्याची आणि वाढण्याची वाजवी संधी मिळते याची खात्री करून शालेय अभ्यासक्रमाच्या संरचनेत क्रांतिकारी बदल घडवून आणला आहे. सामाजिक आणि आर्थिक विषमता तसेच संसाधनांच्या असमान वितरणामुळे ग्रामीण आणि शहरी शैक्षणिक दरी कमी करण्याच्या उद्देशाने आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांना बदलांशी जुळवून घेण्यात सर्वसमावेशक कार्यक्रमांची पूर्तता करण्याचे आश्वासन हे धोरण देत आहे.

पायाभूत साक्षरता आणि संख्या शिक्षण साध्य करणे:

पायाभूत साक्षरता आणि संख्या शिक्षण ही शिक्षणाची पूर्व अट आहे हे जाणून राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये एम एच आर डी कडून पायाभूत साक्षरता आणि संख्याशिक्षण राष्ट्रीय मिशन स्थापन करण्याचे आवाहन करण्यात आले आहे. शालेय अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या पद्धतीत सुधारणा २१ व्या शतकाची प्रमुख कौशल्ये, आवश्यक शिक्षण आणि चिकित्सात्मक विचार वाढवण्यासाठी अभ्यासक्रम कमी करणे आणि अनुभवातून शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रित करुन विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हा शालेय अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या पद्धतीचा उद्देश असेल.

सेवा, अहिंसा, स्वच्छता, सत्य, निष्काम कर्म यासारखे सर्व मुलभूत मानवी मूल्यांसाठी पारंपारिक भारतीय मुल्य तर शांती, त्याग, सहिष्णुता, विविधता, बहुलतावाद, न्याय्य आचरण, लैंगिक संवेदनशीलता, ज्येष्ठांबद्दल आदर, सर्व लोकांबद्दल आणि त्यांच्या अंतर्निहित क्षमतांबद्दल आदर, पार्श्वभूमीची पर्वा न करता, पर्यावरण, मदत, सौजन्य, संयम, क्षमा, सहानुभूती, करुणा, देशभक्ती, लोकशाही दृष्टीकोन, अखंडता, जबाबदारी, न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुभाव ही वैश्विक मुल्ये संविधानातून घेतली आहे. भारतीय संस्कृती, परंपरा, वारसा, चालीरीती, भाषा, तत्वज्ञान, प्राचीन आणि समकालीन विज्ञान अशा प्रकारे नैतिक मूल्ये समकालीन भारतीय ज्ञान प्रणालीतील ज्ञानावर आधारित आहे त्याचाही यात समावेश आहे. संविधानाच्या मूलभूत हक्कांमध्ये नमूद केलेले नागरिकत्व शिक्षण आणि निर्धारित कर्तव्ये देखील या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधे समाविष्ट आहे.

आरक्षणाचे उद्देश :

1. **सामाजिक न्याय:** आरक्षणाचा मुख्य उद्देश सामाजिक न्याय साधणे आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित वर्गांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हे या धोरणाचे ध्येय आहे.
2. **समानता:** संविधानाच्या अनुच्छेद 14 नुसार, समानतेचा अधिकार सर्व नागरिकांना प्राप्त आहे. आरक्षण हे या अधिकाराचे रक्षण करण्याचे एक साधन आहे.
3. **समावेशी विकास:** आरक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील सर्व वर्गांना विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

आरक्षण आणि संवैधानिक मूल्ये :

1. **समानता आणि न्याय:** आरक्षण धोरण संविधानातील समानता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित आहे. या धोरणामुळे सर्व वर्गांना समान संधी मिळणे शक्य होते.

2. सामाजिक समरसता: आरक्षणामुळे समाजातील विभाजन कमी होऊन सामाजिक समरसता वाढते.

3. मूलभूत हक्क: आरक्षण हे समानतेचा हक्क (अनुच्छेद 14) आणि शोषणाविरुद्धचा हक्क (अनुच्छेद 23) यांना बळकटी देते.

आरक्षण आणि संविधानिक मूल्ये यांचा सहसंबंध:

भारतीय राज्यघटना ही सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवाधिकारांच्या मूल्यांवर आधारित आहे. आरक्षण ही संकल्पना संविधानाने प्रदान केलेल्या मूलभूत अधिकारांशी आणि निर्देशित तत्त्वांशी निगडीत आहे. दोन्हींचा परस्परसंबंध खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल—

1. सामाजिक न्याय आणि आरक्षण:

भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेमध्ये सामाजिक न्यायाला महत्त्व दिले आहे. अनु. 15(4) आणि 16(4) नुसार मागासवर्गीयांना विशेष सवलती देण्याची तरतूद आहे. ही तरतूद सामाजिक विषमता दूर करून समानता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरते.

2. समान संधीचा हक्क:

संविधानाचा अनुच्छेद 14 प्रत्येक नागरिकाला कायद्यापुढे समानतेचा अधिकार देतो. मात्र, ऐतिहासिक अन्याय दूर करण्यासाठी अनुच्छेद 16(4) नुसार मागासवर्गीयांना सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण देण्यात आले आहे. हे सामाजिक समरसतेचे उदाहरण आहे.

3. समता विरुद्ध समान न्याय:

आरक्षणामुळे काहींना विशेष सवलती मिळतात, यामुळे समानतेच्या (Equality) संकल्पनेला बाधा येते, असे काहींचे मत असते. मात्र, भारतीय संविधान समान न्याय (Equity) या संकल्पनेला अधिक महत्त्व देते, ज्यामुळे दुर्लक्षित समाजघटकांना मुख्य प्रवाहात आणता येते.

4. आर्थिक मागासांसाठी आरक्षण आणि संविधानिक तत्त्वे:

मागासवर्गीयांबरोबरच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठीही (EWS) 103व्या घटनादुरुस्तीनुसार आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. हे राज्याच्या कल्याणकारी राज्याच्या (Directive Principles of State Policy - DPSP) तत्त्वाशी सुसंगत आहे.

5. आरक्षण आणि मूलभूत हक्क:

आरक्षण मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करत नाही, उलट सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी संविधानानेच याला अधिकृत मान्यता दिली आहे. न्यायालयांनीही अनेक निर्णयांमध्ये हे अधोरेखित केले आहे की आरक्षण हा विशेषाधिकार नसून सामाजिक न्याय मिळवण्याचे साधन आहे.

आरक्षणावरील चर्चा :

आरक्षण धोरणावर नेहमीच चर्चा होत असते. या धोरणाचे समर्थक असे म्हणतात की, आरक्षणामुळे समाजातील वंचित वर्गांना प्रगतीची संधी मिळते. तर या धोरणाचे विरोधक असे म्हणतात की, आरक्षणामुळे समाजात नवीन प्रकारची असमानता निर्माण होते आणि प्रतिभेचा अपव्यय होतो.

निष्कर्ष:

आरक्षण हे भारतीय संविधानातील सामाजिक न्याय आणि समानता या मूल्यांचे प्रतीक आहे. या धोरणामुळे समाजातील वंचित वर्गांना प्रगतीची संधी मिळाली आहे. परंतु, आरक्षणाच्या अंमलबजावणीत काही त्रुटी आहेत, ज्यामुळे या धोरणावर चर्चा होत असते. भविष्यात, आरक्षण धोरणाचा उद्देश साध्य करण्यासाठी त्यात सुधारणा करणे आवश्यक आहे. आरक्षण आणि संविधानिक मूल्ये यांचा गाढ सहसंबंध आहे. संविधानाने सामाजिक न्याय, समता आणि समरसतेच्या मूल्यांवर भर दिला असून, आरक्षण ही त्याच दिशेने केलेली महत्त्वपूर्ण व्यवस्था आहे.

बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीनुसार आरक्षणाचे स्वरूपही बदलत राहणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

1. भारताचे संविधान (https://legislative.gov.in/constitution-of-india/)
2. तरूण भारत, २९ नोव्ह. २१२१
3. फॅक्ट अँड फिगर विमान लीडरशिप अँड : पॉलिटिक्स पार्टीसिपेन यू एन वुमेन बारबरा जे नेल्सन और नजमा चौधरी विमेन अँड पॉलिटिक्स वर्ल्ड वाइल्ड एल युनिव्हर्सिटी 1994 प्रेस लंडन
4. भारतीय संविधान
5. डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचे लेखन
6. सामाजिक न्यायावरील संशोधन पत्रके
7. सरकारी धोरणांसंबंधीत अहवाल
8. सुरेन्द्र सिंग भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका एक अध्ययन पूर्वामी मासा व्हॅल्यूम 2023 मार्च 14